

דליה מרקס

בְּזִמּוֹ

מסעות בלוח השנה היהודי-ישראלי

בכחה חִינִים התברכה ארץ ישראל!?

הדוכיפת היא הציפור הלאומית של מדינת ישראל, עץ הזית הוא העץ הלאומי שלנו (וגם של הפלסטינים, אגב). לכבוד יום העצמאות, אני מבקשת לבחון מהו הפרי, ה-פרי בה"א הידיעה, הפרי פאר אקסלנס, האלפא-פרי העומד בראש הפירמידה של פירות ארצנו. האם נוכל לזהותו? שבע תחנות במסענו, נתחיל.

שבעה, חי יודע?

כִּי ה' אֱלֹהֶיהָ מְבִיאָהּ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה
אֶרֶץ גְּבֻלֵי מַיִם עֲצֻמֹת וְתַהֲמֹת יַצְאִים
בְּבִקְעָה וּבְקָרָה:
אֶרֶץ חֶשֶׁה וְשַׁעֲרָה נְגֻפּוֹ וְתַאֲנָה נְרַמּוֹן
אֶרֶץ זֵית שָׁמֶן וְדָבָשׁ". (דברים ח, ז-ח)

בפרשת עקב שבספר דברים אנו קוראים על שבעת המינים שבהם נתברכה ארץ ישראל: את שבעת המינים מרכיבים חמישה פירות: גפן, תאנה, רימון, זית, ותמר (הדבש האמור בתורה הוא דבש תמרים) ושני דגנים: חיטה ושעורה. גורלם של כל השבעה נקבע בימי ספירת העומר: פרחי הרימון, הזית והגפן נפתחים בעונה זו, התאנה חונטת פגיה וגרעיני השעורה והחיטה מתמלאים. בתלמור נאמר: "רוח צפונית יפה לחטים בשעה שהביאו שלישי [שהבשילו

כדי שלישי] וקשה לזיתים בשעה שיניצו, ורוח דרומית קשה לחטין בשעה שהביאו שלישי ויפה לזיתים בשעה שיניצו" (בבא בתרא קמז, ע"א). שבעת המינים מבטאים את הצורך באיזונים עדינים בתופעות הטבע כדי שהפירות יבשילו. הצורך והאמונה באיזונים האלה, הוא גם ביטוי לאמונה. אולי משום כך את הביכורים היו מביאים מהם בלבד.

שישה, חי יודע?

שבעת המינים אינם הקבוצה היחידה של מינים האופייניים לארצנו. כשיעקב שולח עם בניו מנחה למשביר במצרים בעת הרעב (מבלי לדעת שהוא בנו שלו), הוא שולח עמם שישה מינים: "וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם יִשְׂרָאֵל אֲבִיהֶם אִם כֵּן אֶפְּוֹא זֹאת עָשׂוּ קָחוּ מִזֶּמֶרֶת הָאָרֶץ בְּכֻלֵּיכֶם וְהוֹרִידוּ לְאִישׁ מִנְחָה מֵעֵט צָרִי וּמֵעֵט דְּבַשׁ נְכֹאת וְלֵט בָּטָנִים וְשִׁקְדִים" (בראשית מג, יא). זיהויים של ששת אלה אינו ודאי. צָרִי הוא כנראה שרף הנוסף מן העצים; הנְכֹאת הוא דונג דבורים או חרוב; לֵט בָּטָנִים הוא המסטיק הקרוי בפנינו פיסטוקים. לעומת שבעת המינים, ששת הגידולים הללו (מלבד השקד) אינם נזקקים לטיפוח והשקיה. כולם גדלים גם בשנת בצורת, בדיוק כשנה שבה יעקב שלח את בניו מצרימה.

חחישה, חי יודע?

חז"ל מנו **חמישה מיני דגן**: חיטה ושעורה (המופיעות גם בשבעת המינים), שיבולת שועל, פסמין ושיפון. למינים אלה יש משמעות הלכתית: אכילת לחם העשוי מאחד מהם מצריכה אמירת ברכת: "המוציא לחם מן הארץ" וברכת המזון בסוף הארוחה. רב ושמואל, חכמי בבל שפעלו במאה השלישית, אמרו: "כל שיש בו מחמשת המינין מברכים עליו 'בורא מיני מזונות'" (בבלי ברכות לו, ע"ב), וכמו כן, חמשת הדגנים אסורים בפסח.

ארבעה, חי יודע?

ארבעה הם **ארבעת המינים** שאותם נוטלים בסוכות. התורה מצווה: "אֲךָ בַחֲמִשָּׁה עֶשֶׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאַסְפְּכֶם אֶת תְּבוּאֵת הָאָרֶץ תַּחֲגוּ אֶת חֶג ה' [...] וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר כַּפֹּת תְּמָרִים וְעֵנָף עֵץ עֵבֶת וְעֵרְבֵי נָחַל וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שִׁבְעַת יָמִים" (ויקרא כג, לט-מ). בספרות חז"ל נקבע שארבעה מינים אלה הם אתרוג, לולב, הדס וערבה. כל אחד מהם גדל באזור אחר בארץ ישראל, ולפי מדרש מוכר, כל אחד מהם מייצג טיפוס אחר של אדם מישראל, **וכשמאגדים אותם יחדיו** כדי לברך על נטילת לולב הם מסמלים את כלל ישראל.

שלושה, חי יודע?

נמשיך לצמצם את הרשימה – התורה מציינת גם **שלושה מינים**. הפרשה השנייה של קריאת שמע מוסרת רשימה מצומצמת יותר, שבה נזכרים סוגי הגידולים החשובים במיוחד לכלכלת הארץ מבין **שבעת המינים**:

וְהָיָה אִם שָׁמַעַתְּמָעוּ אֶל מְצֻחֵי [...] וְנִתְחַי מָטַר אֲרָצְכֶם בְּעֵתוֹ יוֹרֶה וּמִלְקוֹשׁ וְאַסְפֹּף דָּגָנָה וְתִירְשָׁה וְיִצְהָרָה וְנִתְחַי עֶשֶׂב בְּשָׂדֶה לְבִהֲמֹתָהּ וְאֶכְלָתָהּ וּשְׂבַעְתָּ: הַשְּׁמֵרוּ לָכֶם פֶּן יִפְתָּה לְבַבְכֶם וְסָרְתֶם וְעַבְדְּתֶם אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם לָהֶם. (דברים יא, יג-טז)

"פְּרִי עֵץ הָדָר" אלו ישראל, מה אתרוג זה יש בו טעם ויש בו ריח, כך ישראל, יש בהם בני אדם שיש בהם תורה ויש בהם מעשים טובים. "כַּפֹּת תְּמָרִים" אלו ישראל, מה התמרה הזו יש בו טעם ואין בו ריח, כך הם ישראל, יש בהם שיש בהם תורה ואין בהם מעשים טובים. "וְעֵנָף עֵץ עֵבֶת" אלו ישראל מה הדס יש בו ריח ואין בו טעם כך ישראל, יש בהם שיש בהם מעשים טובים ואין בהם תורה. "וְעֵרְבֵי נָחַל" אלו ישראל מה ערבה זו אין בה טעם ואין בה ריח, כך הם ישראל, יש בהם בני אדם שאין בהם לא תורה ולא מעשים טובים. ומה הקב"ה עושה להם? לאבדן אי אפשר, אלא אמר הקדוש ברוך הוא: יוקשרו כולם אגודה אחת והן מכפרין אלו על אלו. (ויקרא רבה ל, יב)

הדגן, התירוש והיצהר הם רשימה מקוצרת של סוגי המזון בשבעת המינים. הדגן מיוצג ברשימה הארוכה יותר בחיטה ובשעורה, התירוש הוא פרי הגפן והיצהר הוא השמן, פרי הזית. בפסוקים המצוטטים כאן, שלושתם מייצגים את הברכה שיזכו לה ישראל אם ישמעו אל מצוות האל. שלושת המינים הללו היו מיוצגים בעבודת בית המקדש: לחם הפנים היה עשוי מסולת, כלומר דגן;

יין, כלומר תירוש, נוסך על המזבח; ושמן הזית למנורת המקדש הוא היצהר. ואף עתה, לאחר חורבן המקדש שלושתם לוקחים חלק בעבודת הקודש שלנו, שלושתם ניצבים על שולחן השבת הביתי, מקדש המעט שלנו: החלה (דגן), יין הקידוש (תירוש) ושמן לנרות (יצהר).

שניים, חי יודע?

שש-עשרה פעמים מופיע בתורה הביטוי "אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ", וזו הראשונה שבהן:

וְאֵרָד לְהַצִּילוֹ מִיַּד מְצָרִים וּלְהַעֲלֹתוֹ מִן הָאָרֶץ הַהִוא אֶל אֶרֶץ טוֹבָה וְרַחֲבָה אֶל
 אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ אֶל מְקוֹם הַכְּנָעַנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַפְּרָזִי וְהַחִוִּי וְהַבּוֹסִי.
 (שמות ג, ח)

הביטוי "זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ" מתאר את ארץ ישראל כפורייה ועשירה, ארץ שאין צורך לעובדה בפרך, שכן היא שופעת וזָבָה את מתקנה. חלב ודבש הם מאכלים מתוקים וראשוניים, אלה מאכלים שבהם מזינים תינוקות רכים (כיום לא נהוג להאכיל תינוקות בדבש אבל בעבר יילודים היו מקבלים דבש מהול בחלב). אולי בשני המינים צפונה הבטחה שהארץ עצמה תאכיל (ואולי, תיניק?) את בני ישראל לכשיגיעו אליה. הביטוי הזה מופיע גם ממש לפני הפסוק "שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵינוּ ה' אֶחָד" (דברים ו, ד). והקרבה בין השניים מעידה על הקשר בין האמונה באל האחד ובין הזיקה האינטימית לארץ.

אחד, חי יודע?

עד כה הגענו משבעה מינים לשני מינים בלבד, ועתה ננסה להמשיך ולזקק את הרשימה ולהעמידה על אחד, על מין אחד ויחיד, המין הטהור, הראשוני והבסיסי ביותר. ובכן, אחד, מי יודע. מהו הפרי האחד, האלפא-פרי היהודי? אני סבורה שהיה זה פרי עץ הדעת, הפרי הנחשק והאסור. בפרי הנכסף מתארת התורה שלוש תכונות חשובות: הוא טעים ("כִּי טוֹב הָעֵץ לְמֵאֲכָל" בראשית ג, ה), הוא נעים למראה ("וְכִי תֵאָוֶה הוּא לְעֵינַיִם", שם) והוא מסוגל אף לגרום הנאה שכלית ("וְנִחְמַד הָעֵץ לְהַשְׁכִּיל", שם). אבל מה היה פרי עץ הדעת? המדרש הבא מציע ארבעה פירות כמועמדים להיות מזוהים כפרי הנכסף:

מה היה אותו האילן שאכלו ממנו אדם וחווה?
 ר' מאיר אמר: חטים היו, כאשר אין באדם דעה אנו אומרים: לא אכל אותו
 איש פת חיטה מימיו [...]
 ר' יהודה בר' אילעאי אמר: ענבים היו שני' "עֲנַבְמוּ עֲנַבֵּי רוֹשׁ אֲשֶׁפְּלַת מְרַרֶת
 לְמוֹ" (דברים לב, לב) אותן האשכולות הביאו מרורות לעולם.
 ר' אבא דעכו אמר: אתרוג היה [...] צא וראה איזהו אילן שעצו נאכל כפריו,
 ואין את מוצא אלא אתרוג.
 ר' יוסי אמר: תאנים היו, [...] בשעה שאכל אדם הראשון מאותו האילן טרדו
 והוציאו חוץ לגן עדן והיה מחזר על כל האילנות ולא היו מקבלין אותו...

אבל התאינה, על ידי שאכל מפירותיה, פתחה דלתה וקיבלתו, זהו שכתוב: "וַיִּתְּפְרוּ עָלֶיהָ תְּאֵנָה" (בראשית ג, ז).
(בראשית רבה, טו, ז, בתרגום החלק הארמי לעברית)

באמת, אחד, מי יודע? משהגענו אל הפרי האחד, האלפא-פרי העומד בראש הפירמידה, זה שטעמו כטעם גן עדן ושנתן לנו את בינתנו, לא הצלחנו להגיע לזיהוי מוסכם. אולי בכך טמון רעיון חשוב – על כל אחד ואחת למצוא את הפרי המיוחד שלהם, פרי עץ הדעת שלהם, ממש כמו שבני ישראל טעמו את המן שניתן להם במדבר כל אחד לפי הטעם החביב לו.

*

לדעת אכן טעמים הרבה.
מי ייתן שנוכה ליהנות ממִתְק פרי הארץ ומיופיו,
ומי ייתן שיהיו פירותינו ברכה לכל יושביה ולבאי העולם כולו.

אח כל המועמדים לכהן כפרי עץ הדעת כבר פגשנו. שלושה מהם: חטים, ענבים ותאנים נמנים עם שבעת המינים, והרביעי, אתרוג, נמנה עם ארבעת המינים. החיטה אינה פרי במובן הבוטני, אבל לפי רבי מאיר, אכילת פת חיטה היא סימן לחוכמה ולבגרות. הוא מספר על ביטוי שנהוג לומר על אדם טיפש, שהוא לא אכל פת חיטה מימיו. הענבים מוזכרים כאלה שהביאו מרורות לעולם, כמו הדעת שהביאה למכאוב ומרירות. התאנים נבחרו מכיוון שאדם וחווה עשו להם אזור חלציים מעלה התאנה, ובל נשכח את האתרוג.
באמנות המערבית (הלא-יהודית) זוהו פרי עץ הדעת כתפוח. זיהוי זה נעשה כנראה בשל דמיון בשפה הלטינית בין הצליל של המילה "תפוח" (mālum) לזה של המילה "חטא" (mālum).
(ראו עמ' 133-134)

